

Muuttoliike ja antuni-laulu

Tohtori **Tatevik Shakhkulyan**, tutkija (Institute of Arts of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia), Komitas Museoinstituutin tutkimusjohtaja, Jerevan

Antuni on armenialaisen perinnesäkeikkokulttuurin laulutyyppi, joka ilmaantui muuttoliikkeen tuloksena. Toisin sanoen siirtyessä alueelta toiselle oli tapana laulaa *antuni*-lauluja omien tunteidensa ja ajatustensa ilmaisemiseksi. Tässä kirjoituksessa esittelen *antuni*-lajityyppiä keskittyen sen taustatekijöihin, sisältöön ja esteettisiin piirteisiin.

Yleistä

Antuni [alkuperäinen litteraatio armeniaksi աւսնուի] on armenialaisen musiikin erityinen lajityyppi. Laulutyyppi on pidetty ja levinnyt laajalle armenialaisessa kulttuurissa. Lajinimikkeen voi kääntää kahdella tavalla: "ilman kotia" tai "ilman säkeistöä". Sanan juurena on *tun*, joka tarkoittaa sekä "kotia" että "säkeistöä". *An* puolestaan on kielteinen määre ja *i*-pääte genetiivin merkki.

Menneinä aikoina *antuni* oli keskiaikainen kirjallis-musiikillinen armenialaisen prosodian lajityyppi, jossa säkeistöt koostuvat kahdesta seitsen- tai kahdeksantavuisesta säkeestä. Varhaisimpina aikoina tämän prosodisen mitan säkeistöjä kutsuttiin nimellä *hayren* tai *hayeren*, mikä tarkoittaa "armeniankielellä". Käytäntö alkoi levitä 900-luvulla. *Antuni* oli toinen joillakin armenialaisilla alueilla tyypillinen nimitys, erityisesti Aknin (nykyisin Kemaliye) alueella Turkissa. Akn (myös Agn tai Eğin) oli armenialainen alue 1910-luvulle asti. 1914 siellä oli 25 armenialaista kaupunkia ja kylää (ks. Kévorkian 2011: 406–407).

Olipa nimitys *hayren* tai *antuni*, keskeinen piirre säkeistössä on 7+8 -tavurakenne (Abeghian 1967). Laulujen varhaisia kirjallisia tekstejä on taltioitu keskiaikaisiin armenialaisiin käsikirjoituksiin ja siten ne ovat nykyisinkin saatavilla. Lauluja n taltioitu myös armenialaisella keskiaikaisella *khaz*-neuminuottikirjoituksella, jota ei kuitenkaan ole toistaiseksi täysin selvitetty (ks. Atayan 1999). 1900-luvulla *antunit* levisivät laajalti myös armenialaisen taidemusiikin piirissä.

Antuni-termistä ei kuitenkaan ole yleistä yksiselitteistä tulkintaa. Yhden version mukaan termi viittaa johonkin, mitä ei voi jakaa säkeistöä pienempiin osiin (säkeistöä tarkoittavan *tun*-juuren perusteella). Tutkijat suhtautuvat tähän tulkintaan varauksellisesti, sillä kyseessä olevissa teksteissä on selviä säkeitä. Toisen tulkinnan mukaan *antuni*-nimitys periytyy Anton-nimiseltä laulajalta. Tätä pidetään kuitenkin epäluotettavampana selityksenä, koska säkeitä on niin paljon. Ne eivät voi olla peräisin vain yhdeltä laulajalta, ja myös niiden tyylilähtöisyys vaihtelee. Niinpä niiden ajatellaan olevan pikemminkin kansankulttuurin ilmiö. Kolmannen selityksen mukaan *antuni*-sana viittaa kodittomuuteen, koska *tun* tarkoittaa myös kotia. Vielä yksi tulkinta palauttaa lajityypin nimen kotoista tai kotimaista tarkoitettavaan *entani*-sanaan. (Ks. Chanikean 1895: 427–428; Abeghian 1967.) Tutkijat suhtautuvat kuitenkin kaikkiin *antuni*-termin tulkintaversioihin epäillen.

Laulujen teemat eivät käsitelleet maaseutuaiheita. Niissä ei koskaan esitelty viljelysmaita, kylvöä tai muita vastaavia aiheita, ja niinpä niitä tulisi pitää pikemminkin kaupunkilais- kuin kyläperimätietona (Chopanean 1940: 71–72). Niillä ei myöskään ollut suoraa yhteyttä hengelliseen musiikkiin, mikä on poikkeuksellista armenialaista maalaismusiikkia ajatellen (ks. Komitas 1941: 105, 2007: 103). Sen sijaan lauluissa oli ylimystöön viitattavia yksityiskohtia: "hieno paita", "silkkiset napit", "helmiäisketju" ja niin edelleen.

Yksi *antuni*-laulujen huomionarvoisimmista piirteistä on musiikillinen rakenne. Kaikille niille on tyypillistä virtuoosisuus. Muinoin laulujen sisällöt vaihtelivat, käsitellen muun muassa rakkautta, iloa, huolenpitoa, surumielisyyttä, vastarintaa, häitä ja muita seremonioita. Vaikka keskiaikaisia *antuni*-lauluja eri aiheineen esiintyi 1900-luvun armenialaisessa musiikissa, niitä pidetään erityisesti *pandukht*-nimellä kutsuttujen siirtolaistyöläisten lauluina (Nazarian 1977). Armenian kielessä *pandukht* tarkoittaa henkilöä, joka on jättänyt kotinsa ja perheensä väliaikaisesti ja muuttanut toiseen kaupunkiin tai maahan työn takia.

Yhteiskunnallis-poliittinen tausta

Armenialaisten yhteiskunnallinen, poliittinen ja taloudellinen asema on ollut historiallisesti hankala. Noin vuosituhannen ajan Armenia oli poliittisesti toisten valtioiden hallitsema: "Rooman valtakunnan ajoista lähtien, ja läpi Iranin, Bysantin, arabien, mongolien ja osmanien valtakausien, Armenia on ollut toistuvien valloitusten uhri" (Lang 1981: ix). Tämä johti ankaraan verotus- ja tullijärjestelmään sekä taloudelliseen laskusuhdanteeseen, mistä seurasi vaikeuksia elinolosuhteissa ja perheen ylläpidossa. Monet ihmiset päätyivät köyhyyden partaalle. (Nauka 2012: 520–526.) Näiden olosuhteiden pakosta sekä vainon ja häirinnän tähden useat armenialaiset, yleensä miehet, joutuivat lähtemään kotoaan elinkeinoa etsimään. He siirtyivät muihin maihin ja työskentelivät siellä elättääkseen perheitään. Kysymys ei kuitenkaan ollut perhekuntien muuttoliikkeestä, vaan palaamaan pyrkivistä yksittäisistä henkilöistä. Monissa tapauksissa olosuhteet johtivat traagiseen lopputulokseen: yksi saattoi jäädä ilman töitä ja menehtyä, toinen rikastua mutta eksyä moraalisesti. 1900-luvun ensimmäisellä neljänneksellä ja erityisesti vuoden 1915 Armenian kansanmurhan jälkeen tämä oli hyvin yleistä (Dadrian 1999).

On tärkeää huomata, että perhearvot ovat armenialaisille hyvin tärkeitä. Näin on ollut vuosisatojen ajan. ”Armenialaisessa yhteiskunnassa perhe on enemmän kuin vain verisukulaisuuteen perustuva solidaarisuusverkosto. Se on oma yhteisönsä, jolla on indoeurooppalaisen perinteen merkkejä kantava tiukka hierarkia” (Kévorkian 2011: 280). Tästä johtuen henkilökohtaiset ongelmat vaikeuttivat yhteiskunnallista sopeutumista. Perhearvojen perinteinen ensisijaisuus vaikutti myös siihen, että perheistään ja sukulaisistaan pitkään erillään sekä heistä ja kotimaastaan huolissaan olleet siirtolaiset kärsivät pysyvistä moraalisen-psykologisista ja psyykkisistä vaivoista (Nauka 2012: 525).

Emotionaalisen ja psykologisen epätasapainon seurauksena siirtolaisten tavaksi tuli laulaa *antuni*-lauluja ja ilmaista niissä ajatuksiaan, huoliaan, tunteitaan sekä toimiaan. Laulut heijastivat kahdensuuntaisia tunteita: yhtäältä nostalgiaa, kodin ylistystä, kansaan ja kotimaahan kohdistuvaa rakkautta, ja toisaalta vastarintaa olosuhteita ja kyvyttömyyttä kohtaan. Useissa tapauksissa erilaiset tunnesisällöt olivat kuitenkin ”hiljaisia”. Jopa erimielisyyttä ja yhteiskunnallisen epäoikeudenmukaisuuden vastarintaa ilmaistiin huumorin ja runollisuuden keinoin. Lisäksi ajatusten ja tunteiden ilmaisuun käytettiin laajalti erilaisia kirjallisia metaforia ja allegorioita. Näissä lauluissa on suurta psykologista ja emotionaalista syvyyttä.

Komitas ja lajityypin muutos

Armenialainen säveltäjä, etnografi ja musiikkitieteilijä Komitas (Gomitas länsiarmeniaksi; 1869–1935) kiinnitti erityistä huomiota *antuni*-lauluihin. Hän pyrki osoittamaan, etteivät ne olleet vain yksinkertaista kansanomaista toimintaa, vaan lauluja, joilla oli suuri taiteellinen arvo.

Komitas oli myös laulaja ja kuoronjohtaja. Häntä pidetään armenialaisen perinnesävelmusiikin ”pelastajana” sekä hengellisten että maallisten lajityyppien osalta. Komitas on nimi, jonka hän sai suorittettuaan teologisen tutkinnon. Hänen syntymänimensä oli Soghomon Soghomonyan. Hän syntyi Osmanien valtakunnassa, Kütahyan kaupungissa nykyisen Turkin alueella. Kahdentoista vuoden ikäisenä hän aloitti opinnot pappisseminaarissa Armenian kristillisessä keskuspaikassa Etšmiadzinissa (aikaisemmin Vagharšapat). Sen jälkeen Komitas opiskeli Berliinissä, Humboldt-yliopiston historian ja filosofian tiedekunnassa sekä Richard Schmidtin yksityiskonservatoriossa. Valmistuttuaan hän palasi Etšmiadziiniin ja työskenteli siellä. Vuosina 1909–1914 hän asui Konstantinopolissa. Komitasin luova toiminta katkesi vuosina 1915–1916 armenialaisten traagisten tapahtumien takia. Kansanmurhan aikana Komitas pakotettiin maanpakoon. Myöhemmin hän palasi maanpaosta Yhdysvaltain Turkin lähetystön lainopillisen neuvojan Arshag Shemavonianin ja Yhdysvaltain Turkin lähettilään Henry Morgenthauin avulla. Myös Komitasin kanssa musiikkia opiskelleen kalifi Abdülmeceidin on epäilty auttaneen asiassa. (Kévorkian 2011: 537; Terlemezian 1992.) Hän ei kuitenkaan päässyt kokemansa ylitse ja eli viimeiset yhdeksäntoista elinvuottaan yksinäisyydessä psykiatrisissa sairaaloissa Konstantinopolissa/Istanbulissa ja Pariisissa.

Komitas keräsi ja tutki armenialaista perinnesävelmusiikkia koko uransa ajan. Hän vieraili armenialaisten asuttamissa kaupungeissa ja kylissä nähdäkseen kansakunnan muotoutumiseen vaikuttavan prosessin sekä tutkiakseen miten ihmiset lauloivat erilaisissa armenialaisissa kirkoissa ja luostareissa niin suurilla kuin pienilläkin paikkakunnilla. Komitas tallensi tuhansia armenialaisen musiikin mestariteoksia.

Video: Armenak Shahmuradian ja Komitas esittävät antunin. Äänite vuodelta 1912.

Kansanmusiikkiretkiensä aikana 1900-luvun alussa Komitas tallensi muiden kansansävelmien ohessa laulun, jonka oli tehnyt eräs kaukana kotoaan elävä kansanlaulaja. Laulussa hän ilmaisi ajatuksiaan ja tunteitaan sekä protestoi elämän hankaluuksia vastaan. Myöhemmin Komitas sovitti sävelmän laululle ja pianolle, ja teki joitakin muutoksia sanoihin, luoden näin perustan uudelle armenialaisen musiikin lajityypille. Laulun toisen säkeistön toisessa säkeessä alkuperäiset sanat olivat ”*gharibi sirtin e tkhur oo molor*”, mikä tarkoittaa ”maastamuuttajan sydän on surullinen ja eksyksissä”. Komitas muutti sanat muotoon ”*antuni sirtin e tkhur oo molor*” eli ”kodittoman sydän on surullinen ja eksyksissä”.

Sisällöllisesti *antoon* tarkoittaa tässä yhteydessä koditonta – henkilöä, jolla ei ole kotia, koska on kaukana. Komitas tarttui sanaan ja nimesi sillä sovittamansa laulun. Seurauksena myöhemmät siirtolaisten ajatuksia ilmentävät laulut määrittyivät *antuneiksi*. Toisin sanoen siirtolaisten laulut ja *antunit* ymmärrettiin samoiksi (ks. Brutian 1971: 237–246).

Kaikkein tärkeintä kuitenkin on, että Komitasin laulu ei ollut perinteinen *antuni* metriseltä kannalta. Kahden säkeen ja 7+8-tavurakenteen säkeistöjen sijaan Komitasin *Antuni* rakentuu viisitavuisista säkeistä. Lisäksi siinä missä perinteiset *antunit* käsitelivät sekä kirjallisesti että musiikillisesti erilaisia sisältöjä (rakkaus, suru, ilo jne.), 1900-luvulta lähtien *antuneita* on pidetty pelkästään kodittomien ja siirtolaisten lauluina. Kysymys on itse asiassa lajityypin muotoutumisesta, mikä toteutui Komitasin vilpittömän aloitteen johdosta.

Sisältö ja estetiikka

Antuni-lauluissa on luonteenomaisia sisältöaiheita. Yksi tällaisista tyyppillisistä piirteistä on muuttolintujen käyttö: kurjet, haikarat, pääskyselät tai haukat. Niiltä kysytään tietoja kotimaasta ja rakkaista ihmisistä. Muuttolinnut symboloivat kotimaata yleisesti, koska ne vierailevat siellä useammin ja säännöllisemmin kuin siirtolaiset itse.

Käy kylässä, kurki, käy kylässä, kun on vielä aurinkoista,
mene syksyllä kotimaahan, tervehdi rakastettuani...

Seuraavassa on tyyppinen esimerkki siitä, miten kurjelta kysytään tietoja kotiseudusta.

Kurki, mistä Sinä tulet? Olen äänesi palvelija.
Kurki, eikö Sinulla ole uutisia maastamme?
Ällös pakene parveesi, palajat kyllä pian:
Kurki, eikö Sinulla ole uutisia maastamme?

Olen jättänyt omaisuuteni ja viinitarhani, ja olen tullut tänne:
 Kuinka usein huokaankaan, on kuin sieluni olisi revitty irti;
 Kurki, viivy hiukan, äänesi on sielussani:
 Kurki, eikö Sinulla ole uutisia maastamme?

Muuttolintutematiikka siirtyi kansankulttuurista myös ammattirunouteen. 1800-luvun armenialainen runoilija Raphayel Patkanian (1830–1892) kertoo *Kehtolaulussaan* äidistä, joka pyytää eri lintuja tuudittamaan poikaansa. Huolehtiva satakieli, kilvoitteleva kiuru, murheellinen tunturikyyhky, ovela harakka ja urhea haukka mainitaan. Poika ei nukahtanut ennen haukan tuloa ja sen laulamia sotalauluja. (Ks. Patkanian 1979.)

Tule, satakieli, jätä puutarhasi,
 Tuo lauluillaasi uni poikani silmiin;
 Mutta nyt hän itkee, älä tule, satakieli,
 Lapseni ei halua olla apupappi.

Tule, kilvoittelija [ts. noviisi], anna kukkulan ja laakson
 Keinuttaa poikaani, hän tarvitsee unta
 Mutta nyt hän itkee, älä tule, kilvoittelija
 Lapseni ei halua olla munkki.

Tunturikyyhky, jätä lapsesi ja pesäsi,
 Tuo kujerruksellasi lempeä uni pojalleni;
 Mutta nyt hän itkee, älä tule, oi tuntur'kyyhky,
 Poikani ei halua olla surija.

Harakka, hopeankipeä, varastelija, ovelus,
 Tuo pojalleni uni tarinalla vauraudesta;
 Mutta nyt hän itkee, älä tule, harakka,
 Poikani ei halua olla kaupantekijä.

Tule, urhea haukka, lopeta saalistuksesi,
 Kenties poikani suosii lauluasi...
 Kun haukka ilmestyi, poikani rauhoittui,
 Ja nukahti taistelulaulujen ääniin.

Runoa ryhdyttiin laulamaan eräällä urbaanilla kansansävelmällä ja siitä tuli yksi suosituimmista armenialaisten kansanperinteen lauluista. Tämä johtui siitä, että 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa Armenian kansakunta oli huolissaan sekä Armenian että Turkin armenialaisten alueiden yhteiskunnallis-poliittisista tapahtumista; Armenian verilöylyt olivat alkaneet aiemmin 1800-luvulla. "Armenialaisten teloituksia 1915 edelsi kaksi vuosikymmentä aiemmin sulittaani Abdülhamidin toteuttamat laajat verilöylyt vuosien 1894 ja 1896 välillä. Näitä Euroopan kauhustuttaneita verilöylyjä voi pitää alkusoittona tai kenties kenraaliharjoituksena vuoden 1915 'lopulliselle ratkaisulle'" (Lang 1981: 1). *Kehtolaulu* patisti valppauteen lähestyvän sodan takia. Siksi haukka sai lapsen nukahtamaan taistelulaululla.

Jokien, virtojen ja lähteiden kaltaiset vesialueet edustavat toista symbolista yhteyttä siirtolaisen ja hänen kotinsa sekä sukulaistensa väliillä. Vastaavasti kotona poikiensa ja puolisojensa paluuta odottavat naiset lauloivat kuvitteellisia keskusteluja näiden kanssa. Naiset myös pyysivät jokia välittämään ajatuksensa miehille.

Myös kuu oli yksi keskustelukumppani miesten sijaan. Eräässä *antuni*-laulussa nuori vaimo pyysi kotinsa yli kulkevaa kuuta pysähtymään hetkeksi, koska hänellä oli aihetta valitukseen:

Minulla on pari valituksen sanaa.
 Minä vastustan; mene ja vie vastalauseeni.
 Mene ja kerro vaeltajalleni
 Ettei pysy siellä, tulkoon takaisin.
 (Chanikean 1895: 439.)

Antuni-kehtolaulut ja visailevat antunit

Antuni-laulujen teemat voivat esiintyä myös muissa musiikinlajeissa, muun muassa kehtolauluissa. Yhdessä kansanomaisessa esimerkissä nuoren miehen on lähdettävä kotoaan vieraaseen maahan elantonsa hankkimiseksi. Ollessaan poissa hänen rakastamansa tyttö pakotetaan naimisiin toisen miehen kanssa, vaikkei tyttö rakastanut tätä. Tyttö sai toisen miehen kanssa lapsen, ja hänen rakastettunsa palasi ulkomailta. Mies katseli tyttöä tämän kotitalon ikkunasta, ja nuori äiti lauloi vauvalleen kehtolaulua. Laulaessaan he muistelivat yhdessä lämpimiä ja kultaisia päiviään, ylistäen toisiaan. He eivät kuitenkaan voineet kuulua toisilleen enää. Esimerkki on peräisin armenialaiselta kansanlaulajalta Haryik Muradianilta, joka syntyi ja kasvoi Çatakissa ja oli oppinut laulut edeltäneiltä sukupolvilta (ks. Pahlevian 2007: 37–39, 59–60).

Kehtolauluissa on esitetty myös historiallisia tapahtumia. Hätkähdyttävän esimerkin tarjoaa laulu, jossa isoisä laulaa kehtolaulua vauvalle, isän muutettua ulkomaille samoista syistä kuin edellä. Laulussa joukkomurhien tapahtumia esitetään silminnäkijän sanoin.

Lullaa, lullaa
 Yö painui jo puolilleen,
 Lullaa, lullaa
 Turkkilaiset tulivat, valloittivat kylän

Lullaa, lullaa
Kappeli avautui
Lullaa, lullaa
Jokaisessa talossa itkettiin ja surtiin

Lullaa, lullaa
Kaikkiällä ryösteltiin, kaikkiällä tapettiin
Lullaa, lullaa
Millainen oli tuo maailma

Lullaa, lullaa
Isäsi ja äitisi on viety pois
Lullaa, lullaa
Me jäimme eksesissä tähän maailmaan

Lullaa, lullaa
Me pakenimme, tulimme outoihin paikkoihin
Lullaa, lullaa
Aurinko on kattoikkunassamme

Lullaa, lullaa
Meidät jätettiin kaipaamaan Muşin peltoja

Toisinaan lauluissa on onnelliset loput sekä runsaasti vitsailua. Yhdessä laulussa siirtolaismies palaa kotiin ja löytää vaimonsa istumassa joen partaalla, keskustelemassa kuvitteellisesti miehestään joen kanssa. Aviomies yrittää puhua vaimolleen, mutta tämä ei tunnista häntä, koska niin pitkä aika oli kulunut. Mies pyytää suudelmaa siitä hyvästä, että kertoisi tietoja naisen puolisoista, eli itsestään. Nainen vastaa, ettei antaisi vain yhtä vaan kaksi suudelmaa saadakseen tietoja puolisoistaan. Lopuksi hän tajuaa, että suudelmaa tietojen vastineeksi pyytänyt mies oli todellakin hänen puolisonsa. (Chanikean 1895: 429–430.)

Ei vain suudelmaa, vaan kaksikin
Hänelle, joka palaa vaeltajani luota
Sinä pyydät yhtä suudelmaa
Minä annan tuhat sanantuojalle.

Antuni taidemusiikissa

1900-luvulla *antuni*-lajityyppi tuli osaksi taidemusiikkia. Komitasin tekemä sovitus on yksi esimerkki: hän ei muuttanut itse melodiaa, vaan pikemminkin lisäsi harmonisia ja polyfonisia elementtejä. Vuonna 1969 armenialainen säveltäjä Edgar Hovhannisian (1930–1998) kirjoitti baletin nimeltä *Antuni* juhlistaakseen Komitasin syntymän satavuotispäivää. Baletissa Antuni on selkeästi henkilöahmo, joka lisäksi symboloi Komitasin luonnetta. Säveltäjän allegorisessa tulkinnassa erilaiset *antunit* ja siirtolaisuutta käsittelevät kansanlaulut ilmentävät henkilöahmoja. Nämä kansanomaiset laulut asetettiin osaksi sinfonista musiikkia 1900-luvun taidemusiikin harmonia- ja rakenneperiaatteiden mukaisesti, sisältäen nelisointuja, sarjallisuutta ja klustereita muun muassa. *Antuni*-baletissa nimihenkilö ilmentää armenialaisten kollektiivista kansallista hahmoa, joka on kulkenut historiallisten vääryyksien läpi.

Ruben Altunian (1939–) kirjoitti teoksen *Antuni* (2002) *tar*-luutulle ja kamariorkesterille. Hän sijoitti kansanomaisen melodian modernistiseen sävellysympäristöön. Kansanomaiset ja modernit periaatteet nivELYVÄT toisiinsa ja käyvät ilmi sekä musiikillisessa aineksessa (kansansävel ja uusi sävellystekniikka) että soitinnuksessa (perinnesoitin ja taidemusiikkiorkesteri). Myös esimerkiksi Ervand Erkanian ja Jivan Ter-Tadevosian ovat hyödyntäneet sävellyksissään on siirtolaislauluja, ja niissä on havaittavissa armenialaisen siirtolaisuuden symboliikkaa. Taidemusiikin piirissä tällaiset laulut tulkitaan aikaisemmista vaikeuksista muistuttaviksi sävellyksiksi.

[Englannista suomentanut Antti-Ville Kärjä]

Lähteet

Abeghian, Manook 1967. *Works*, vol. II. Yerevan: Academy of Sciences of SSR (armeniaksi Աբեղյան Մ., Երկեր, Բ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԳ հրատ).

Atayan, Robert 1999. *The Armenian Neume System of Notation*. London & New York: Taylor & Francis.

Brutian, Margarit 1971. *Armenian Folk Music Creation*. Yerevan: Luis, 237-246 (armeniaksi Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործություն).
Երաժշտական ստեղծագործություն).

Chanikean, Hovsep 1895. *Antiquity of Akn*. Tiflis: M.D.Rotineants, 427-428 (armeniaksi Ճանիկեան Յ. Կ., Հնուկիւնը Ակնայ, Թիֆլիս, տպարան Մ.Դ. Ռօտինեանցի).

Chopanean, Arshak 1940. *Yard of Hayrens*. Paris, 71-72 (armeniaksi Զօպանեան Արշակ, Հայրենիքի բուրաստանը, Փարիզ).

Vahakn, N. Dadrian 1999. *Warrant for Genocide, Key Elements of Turko-Armenian Conflict*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.

Kévorkian, Raymond 2011. *The Armenian Genocide: A Complete History*. London & New York: I.B.Tauris.

Komitas 1941. *Armenian Ecclesiastical melodies, Articles and Explorations*. Yerevan: State edition (armeniaksi Հայոց յեկեղեցական եղանակները, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ).

Komitas 2007. *Letters*. Yerevan (armeniaksi Նամակներ, Երևան).

Lang, David Marshal 1981. *The Armenians, A People in Exile*, London: Allen and Unwin.

Nauka 2012. *Armenians, Nations and Cultures*. Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of Russian Academy of Sciences (venäjäksi).

Nazarian, Shushanik 1977. *The song Crane and its story*, Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR (armeniaksi «Կռուկ» երգը և նրա պատմությունը).

Native Songs 2007. Recorded from Hayrik Muradian by Alina Pahlevanian, Yerevan: Nor Girq (armeniaksi Հայրենի երգեր, Հայրիկ Մուրադյանի ձայնից վերձանեց Ալինա Փահլևանյանը).

Patkanian, Rafael 1979. *Armenian poetry, old and new: a bilingual anthology*. Detroit: Wayne State University Press.

Terlemezian, Ruben 1992 [1941]. *Komitas*. Yerevan: Armenian National Academy of Sciences (armeniaksi Կոմիտաս).

**

Tämä artikkeli pohjautuu tekstiin, joka on julkaistu englanniksi kirjassa Protest Music in the Twentieth Century (2015), toim. R. Illiano. Turnhout: Brepols.

Artikkelin kansikuva: Komitas: Antuni, säveltäjän käsikirjoitus. Komitas-arkisto, no. 566/1. Charents Museum of Literature and Art, Jerevan.